

Роман
ІВАНУЧУК

*Вода з каменю
Саксаул у пісках*

Романи

Харків
«Фоліо»
2018

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

Тієї осінньої неділі 1830 року, коли у Варшаві кадети школи підхорунжих, а з ними й поет Северин Гошинський готувалися до штурму Бельведера, щоб убити намісника Королівства Польського великого князя Костянтина й проголосити Польщу незалежною, у Львові — столиці подібного до Конгресівки Королівства Галиції і Лодомерії, яке належало австрійському цісарству, панувала ідеальна благодушність.

У суботу, відмітившись у губернiальних бюрах і засвідчивши цим свою лояльність, розійшлися по домах службовці; жандарми, перевіривши паспорти зареєстрованих жебраків і повій, склали реляції в дирекцію поліції про відсутність у місті підозрілих осіб; у колишніх монастирях Кармелітів і Бригідок тюремники провели перекличку в'язнів; на розі вулиць Широкої й Палацової в приміщенні греко-католицької духовної семінарії префекти перевірили присутність питомців¹ у кімнатах; гора Шембека, до якої притулювся Заклад Оссолінських, мирно закутувалася сизим туманом і крізь сутінки перезиралася з лисим куполом Високого Замку; на Гетьманські й Губернаторські вали виходили на прохід святково одягнуті містяни; засвітилися свічки на жирандолях у касино Гехта навпроти Єзуїтського горобу; розпочиналася вистава у театрі Яна Камінського; на вулиці Сикстуській у своїй квартирі писав, стоячи за конторкою, драматург Олександр Фредро, й ніби зовсім окремо від усього світу, немов анахорет, у тісній комірці Закладу Оссолінських розстеляв одне ліжко вісімдесятип'ятилітній бібліотекар Павло Любимський, а друге, як завжди, залишалося застелене шовковим білим покривалом.

¹ Так називали вихованців духовної семінарії.

А в неділю на досвітку дзвони заграли на «Anioł Pański»¹ й на заутреню — зазмагалися між собою церковні благовісти й костельні дзвоники, перебиваючи одні одних, пересварюючись за прихожан римської і грецької віри; а далі, немов згадавши, що вже більше двох століть тому їх об'єднав апостольський престол, увійшли в єдиний ритм, злагоджений дзвін став чутний усім, хто де досипляв суботню ніч: у кам'яницях старого міста, у халабудах передмість і в сутеринах.

Потім ударив дев'яту хрипливий ратушевий годинник, з гори Шембека долинула вкрадлива трель поранної трубки, їй відповів з Високого Замку владний звук мідного горна, а тоді у блискучих касках, з карабінами на плечі і з духовим оркестром попереду виступив з Яблоновських касарень полк цісарського війська до Єзуїтського костелу на молитву. Прийшов, тлумлячись, через аркову Галицьку браму, а за нею, знову вишикувавшись у колону, промарширував під такт ударів барабанщика в напрямку площі Святого Духа. На Ринку, біля кам'яниці з венеціанським левом на фронтоні, юрмився уже народ — дорослі й діти. Дорослі не зважали на військо, вони збиралися тут кожної неділі з доброю вірою, що Бог допоможе їм продати свою силу й розум підприємцям, ярмарок живим товаром уже розпочався, щасливі запивали могорич у кнайпі «Унтер цвайундфірціг»², а хлопчачі побігли за жовнірами.

Вмент вишикувались у маршову колону, яку очолив щасливо усміхнений Ясьо Сакрамент; він, затиснувши під пахвою скрипку і міняючи крок, раз у раз підстрибував, щоб увійти у маршовий ритм жовнірів, а коли йому нарешті вдалося це зробити, й хлопчачі теж перестали безладно дріботіти, затягнув на високій нуті бравурну пісню, за яку поліцаї будь-кому, крім нього, не гаючись наклали б на руки блискучі бранзолети³.

Pod Ulm, pod Ulm, pod Austerlitz!
Bierzemy w dupę nie mówiąc nic,
Bo my, austriacy, taki zwyczaj mamy,
Że w dupę bierzemy i nic nie gadamy!⁴

¹ «Ангел Божий» — ранкова молитва.

² «Під сорок другим».

³ Тут: кайданки.

⁴ Під Ульм, під Ульм, під Аустерліц, нас б'ють у зад, а ми мовчимо, бо ми, австрійки, маємо такий звичай, що мовчки приймаємо лупцювання (пол.).

Гонорові вояки, які анітрохи не почувалися винними в тому, що їх старших товаришів по службі бив колись під Ульмом і Аустерліцом Наполеон, уже моляться за найяснішого цесаря Франца I в Єзуїтському костелі, а розохочені люмпакі знаходять собі іншу розвагу.

Під час Богослужень у костелах і церквах на Маріацький плац в один і той же час, по неділях, виходив старий чоловік у чорному сукмані, зарослий на обличчі, в крислатому рудому капелюсі. Заклавши назад руки, він ішов, понуривши голову і вряди-годи глипаючи з-під сивих брів на зустрічних допитливими очима, переходив плац Каструм, потім повертав угору, залишаючи зліва костел Марії Сніжної, виходив на Губернаторські вали, йшов Личаківською аж до Льоншанівки і вертався назад, закінчуючи свій обхід на Пекарській. Там раптом зникав, мовби його ніколи й не існувало, — аж до наступної неділі.

Цей чоловік, якого звали Агасфером¹, жив, здається, вічно, бо пам'ятали його найстарші мешканці міста, і був він завжди такий, як і тепер, — високий, худий, пригорблений, з вузлуватими зморшками на чолі й великою жировою гулею, що визирала, лисніючи, з-під кудлатого сивого заросту, а очі мав на диво молоді, і ніхто не сумнівався в тому, що він переживе ще й те покоління, яке щонеділі вихоплювалося юрбою від Єзуїтського костелу на Маріацький плац, щоб не прогавити обходу Агасфера.

— Вічний жид! Вічний жид! — викрикували вуличники, наближаючись до старця, який зовсім не був схожим на єврея. Він не був схожим ні на поляка, ні на німця, ні на українця, бо риси його обличчя ховалися під лудою старості, а молоді очі висвітлювали тільки цікавість — тоді, коли він підводив погляд на людей, що йшли йому назустріч.

— Агасфер! Вічний жид! — не вгавали шибеники, а старий, не сповільнюючи ходи, пробивався крізь хлоп'ячу юрбу, був незворушний і водночас здивований — чого від нього хочуть; він проводив очима по обличчях люмпаків, погляд його від допитливості молодів, а ще більш змолоджений нерозумінням ніби окремо існував на старечому обличчі, і це бентежило хлоп'ячу юрбу. Розгнуздана і на-

¹ Біблійний скиталець — Вічний Жид, який буцімто відмовив Христові у відпочинку біля свого дому, коли його вели на Голготу.

• ————— •

хабна, вона розступалася, знічувалася і врешті розтавала під звуки дзвонів, які сповіщали винос Святих Дарів.

І трапилося так, що саме тієї благодатної листопадової неділі, яка була передоднем штурму Бельведера, один із сміливців усе ж наважився підступити ближче до Агасфера і, заглядаючи знизу в його обличчя, запитав те, чого сам не розумів, бо чув це прихапцем від старших, і міг би те питання розтлумачити хіба тільки рабин із синагоги Золота Роза.

— А чому ти не подав Ісусові води, коли він ніс хрест на Голготу?

Агасфер різко зупинився, розпрямився, обличчя його то світліло, то тьмарилося, наче він намагався розгадати загадку, яка мучила його все життя; очі старого враз зблиснули, певне, до нього прийшло нарешті цілковите розуміння смислу свого прозвиська і тільки що заданого питання, він схопив підлітка за оборки, потряс і прохрипів:

— А ти подавав? Ти — подавав?

Однією рукою тримав хлопчиська за вилоги лапсердака, а другою — з палицею — тицяв у інших, геть стетерілих, і перепитував:

— А ти? А ти? А ти?

Сполохані незвичайною поведінкою старця, люмпакі розбіглися у бічні вулички, тоді Агасфер повернувся у бік Катебри й Руської церкви, в яких правилася Богослуження, простягнув руку з посохом і заволав:

— А ви, чому ви не хочете подати води тим, хто несе хрест?

Благовісти сповіщали винос Святих Дарів, багатоголовий хор дзвонів розсипав благодушний спокій над містом, ніхто не чув дивного волення старця, крім худорлявого двадцятирічного юнака Маркіяна Шашкевича, який при неділі, будучи вільним від репетиторства з дітьми вуйка Захара Авдиківського, квапився до Закладу Оссолінських, де бібліотекар Любимський дозволяв йому посиджувати за рукописами й книгами. Він обминув божевільного, але слова старого, здається, чіплялися його; Маркіян не розумів їх, та відчував, що вони і йому адресовані, оглянувся: старий уже не волав до церков, він дивився вслід Маркіянові й тикав у його бік палицею, тихо повторюючи:

— А ти подавав, ти подавав?

Маркіян приквапив ходу, щоб чимшвидше зникнути в провулках Хорунщизни, та слова юродивого враз наповнилися у свідомості юнака конкретним змістом: треба мати криницю, щоб черпати воду й подавати її комусь, а в нього немає навіть джерельця; Маркіян мимоволі звернув на Широку й миттю вийшов на перехрестя вулиць, за яким, справа, стояла церква з чотирирясною дзвіницею і височів сірий будинок із заграбованими вікнами — духовна семінарія, до котрої йому закрито вхід.

Шашкевич довго дивився на віконце своєї колишньої кімнати на першому поверсі, і уявилася вона, холодна й пліснява, затишним теплим куточком, в якому витає дух премудрих наук, панує злагода між семінаристами, ведуться цікаві розмови, а на голови вихованців з долонь ректора отця Стефана Теліховського спадає тепле благословення. Аж струсився від цієї солодкої ілюзії: в тому будинку бруд, фальш і деспотія, а все одно — відокремлений назавжди від нього, ще й проклятий батьком, — відчував себе неприкаяним сиротою і в цю мить ледве стримав схлип.

Крізь вікно виглядали питомці, здаля він їх не впізнавав, і вони не до нього приглядалися: на бруку стояв селянин з бесагами на плечах, по одягу був десь із бойківських гір — у сукняному капелюсі з заяложеною волічковою обвідкою, довгополуму сардаку й личаках. Він з мужицькою цікавістю приглядався до питомців, що скупчилися біля вікна й реготали. Один з них відхилив кватирку — Маркіян впізнав Михайла Базилевича, винуватця його біди, — той заторохтів, перекривляючи мужика:

— Дурний хлоп упився, на бабу звалився, борода в муці, а... у руці! Га-га-га!

Бойко відступився від вікна і подався на другий бік вулиці, але посередині дороги таки зупинився і промовив з насмішливою в'дливістю, помщаючись за зневагу:

— Смійся, смійся! Якби ти був порядним чоловіком, то за ґратами не сидів би!

Бойко сплюнув і пішов далі, Маркіян зупинив його:

— То не злочинці, вуйку, то мисьль нашу там заградували, щоб легше вбити.

— Дуже мудро балакаєш, — зиркнув вуйко спідлоба. — А ти не балакай, лиш топірця роздобудь та й по ґратах, по ґратах!

— Де той топірець, газдо? — зітхнув Маркіян. — А ви звідки будете?

— Та з гір... — І пішов не оглядаючись. Маркіян довго дивився йому вслід, а перед очима постала долина Черемоша — від Устерік з Грдлічковою катівнею аж до Вижниці з шибеницею на майдані, до якої підводять опришка Мирона Штолу — без топірця. Дивився вслід бойкові і чув волення божевільного старця: «А ти, а ти, а ти — подав води тому, хто несе хрест?»

Бібліотекар Закладу Оссолінських Павло Любимський почув стук у двері, відчинив.

— А, це ви, Маркіяне? — подав йому тремтячу руку. — Заходьте, колего, сідайте. Як добре, що ви прийшли... — Зупинився посеред вузької кімнати-келії, пильно приглянувся до юнака. — Ви дуже бліді, — сказав. — Може, нездорові?

У помешканні Любимського було до глухоти тихо. Більше двох десятиліть минуло з того часу, як граф Максиміліан Оссолінський купив на ліcitaції¹ спорожнілий монастир, заповнивши його книгами й рукописами, зібраними з усього світу, а тиша, що вселилася тут ще при кармелітах, навіть не сколихнулася, запала навічно, ставши потрібною Закладові, де *mortui vivunt et muti loquuntur*². Порушували її хіба що шелест рукописних листків і сторінок книг і ще скрадливі кроки директора Закладу Костянтина Слотвінського, який мешкав з дружиною на другому поверсі — над келією Любимського. Було тихо й за вікном: поросла лісом гора Шембека стрімко зіп'ялася над будинком Закладу, захистивши його від вітрів, тихо скидала з дерев рештки шемравого листя, що громадилося, ще не прибите дощами, аж до підвіконня. Не відгороджений ні деревами, ані муром від галасливої семінарії, яка зорила на протилежному боці вулиці Широкої високою дзвіницею на всю Хорунщизну, Заклад, проте, німо самотнів під горою — занедбаний і не цікавий для метушного міста.

«Чому в старого у кімнаті аж два ліжка — одне пом'яте, а друге завжди чисте, вигладжене руками, покрите сніжно-білим покривалом? — подумав Маркіян. — Адже самотній... І взагалі — хто він, звідки? Такі широкі знання

¹ На аукціоні.

² Мертві живуть і німі говорять (*лат.*).

при надто скромній посаді... І мова його якась інакша, не тутешня...»

Маркіян чув, що його про щось запитував Любимський, але змісту питання не сприйняв. Дивився на бібліотекаря — високого, ледь пригорбленого, з гладко зачесаним назад сивим до білоти волоссям; був старий для нього загадкою, відколи познайомився з ним.

— Ви хочете посидіти трохи в читальні? — спитав Любимський, зрозумівши, що юнак не бажає звіритися йому своїм здоров'ям.

— Якщо ваша ласка...

— То ходімо. Я підібрав для вас кілька цікавих книг. Переглянете, а потім зможете взяти якусь із собою на якийсь час...

— Аж так довіряєте мені? — Маркіян вдячно глянув на Любимського.

— За вас поручився пан шпитальний управитель Авдиківський, а він не тільки урядник, а й цінитель книг, — говорив монотонним голосом бібліотекар, ведучи Маркіяна лабіринтом коридорчиків до читальної кімнати. — Тепер поручительства вашого дядька мені вже не потрібно.

— Дякую вам...

Стосик книг лежав збоку на столику, Маркіян їх не розгортав. За Любимським тихо зачинилися двері — юнак ще не міг позбутися думки: хто ця людина, яка так багато знає, володіє мовами і ось дбає про нього, скомпрометованого питомця семінарії, мов батько... А ким він був, коли мав двадцять літ? І чи тепер, коли завершується його життя, женеться за ним воляння совісті: а ти, ти подавав спраглим воду зі своєї криниці?..

...Криниця з високим журавлем аж гуготіла в глибині кришталевою водою, і, видно, бив у ній міцний джерельний струмінь, бо приходили до неї, викопаної за парканом плєбанії¹ отця Романа Авдиківського, парохіяни села Підлисса — майже півсела. Набирали у відра, дійниці й цебрики холодної до ломоти води, а вона не вичерпувалася і не каламутилася, як не каламутився ніколи спокій на плєбанії й не вичерпувалися в пароха ласкаві слова, коли він проповідував за казальницею у сільській церкві.

---

¹ *Плєбанія* — садиба, дім греко-католицького священика.

Низький будинок плебанії з високим дощаним дахом дивився чотирма вікнами крізь просіку в сосновому лісі на рівнинне дрібнохате село, яке далеко поповзло по піщаному полю, досягаючи мало що не до цісарської дороги з приліпленими до неї з одного боку Ожидовом, а з другого, трохи ближче до Олеська, Юськовичами.

А криниця весь час дзвеніла, брязкали відра об цямриння, і гримотіли коновки, плюскотіла вода, скрипів журавель, і тихо розмовляли жінки біля колодязя, щоб іще й галасом не набридати доброму панотцеві. Дзвін і скрип, і притишені людські голоси цілоденно супроводжували життя плебанії, відгородженої від криниці парканом, і припинялися тільки вночі та ще під час Богослуження, коли парохіяни товпилися в церкві, спраглі духовного напою.

Обсаджена молодими дубами плебанія тильним віконцем виходила на вузьку смугу соснового бору, за якою вдалині принишкли на пісних ґрунтах Розваж і Білий Камінь, а за Білим Каменем, направо, ледь видніло, коли дивитися від узлісся, село Княже — парохія Маркіянового батька отця Семена.

Крізь мале віконечко в кімнату, де мешкав Маркіян, перебуваючи в діда у Підлиссі, мало втискувалося світла, і було воно, профільтроване сосновими китицями, зеленувате і м'яке; тут Маркіян почував себе ліпше, ніж дома біля нервового, обкладеного діворою батька, а ще, мабуть, і тому, що народився він у цій кімнатці: колись мати, передчуваючи пологи, прийшла до батька, який знався на медицині, родити свого первістка.

У діда було цікаво. Високий паркан, щоправда, відділяв плебанію і малого Маркіяна від села, проте бабуся зрідка дозволяла-таки йому побавитися з сільськими хлопцями. Пастушки спочатку сприймали його доволі стримано: вони ж були панщизняні, а він попович, та згодом звикли, і Маркіян забавлявся з ними як рівний.

Ту пропасть між вільними і панщизняними Маркіян одного разу відчув дуже пекуче. Дід узяв його з собою до села, коли староста попросив священника піти вмовити збунтованих селян, щоб випустили з корчми ексекуторів, які забирали одяг у селян за земельний податок. Мужики стояли з киями, не допустили до корчми свого доброго душпастиря, понуро попросили його, щоб він ішов собі займатися